ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو
چيئرمين، سنڌي شعبو، وفاقي اردو يونيورسٽي

سنڌي لوڪ ادب تي 1970ع کان 2013ع تائين ٿيل تحقيق جو جائزو

AN ANALYSIS OF RESEARCH ON SINDHI FOLKLORE (1970-2013)

ABSTRACT

Folk literature is a real picture of the society. It presents the portrait of any nation's culture, traditions, rituals and rhythms of life. Folk poetry in particular can be thought of as a beautiful flower in a desert, which not only has an aesthetic charm but also an inimitable fragrance. Poetry is characteristically a song of inner cry, full of emotions and passion in the form of a composed melody. When we go through the history of man, we discover many facts about the way man used to live by studying their folk literature and living. Like other enlightened nations, Sindhi folk poetry is also very rich in thought and tune. Sindhi folk poetry has a lasting impact on Sindhi society.

Research on Sindhi folklore has been carried out by various scholars, especially Dr. Nabi Bux Baloch and Dr. Abdul Kareem Sandilo who did a remarkable work in this field. Other than these scholars there are few researchers who did some work but they are not prominent.

This paper will highlight the facts about the research done and researchers of Sindhi folklore from 1970 to 2013.

سنڌي ادب ۾ ٻوليءَ ۾ جيڪڏهن تحقيق ۽ تنقيد جي تاريخ ڳولهينداسين ته منهنجيءَ نظر ۾ ان جي ابتدا محمد رضا بن عبدالواسع عرف رضا مير درياهيءَ ڪئي، جنهن شاهه عبدالڪريم ٻُلڙيءَ واري جي ملفوظات "بيان العارفين و تنبيهه الغافلين" لکيو. اصل ڪتاب فارسيءَ ۾ ۽ شاهه ڪريم ۾ ٻين جا شعر سنڌيءَ ۾ لکيا ويا. اڄ جي تحقيقي ۽ تنقيدي معيارن تي پلي اها تحقيق پوري نه لهي پر اسان ان کي پنهنجي ادب جي شروعاتي تحقيق يا تحقيقي اشارا چئي سگهون ٿا. رضا مير

درياهي شاهہ ڪريم جو مُريد هو. جنهن شاهہ ڪريم جي وفات (7ين ذوالقعد 1032هہ مطابق 1623ع) کان ڇهہ سال پوءِ 1038هہ مطابق 1629ع ۾ اهو ڪتاب لکي پورو ڪيو. شاهہ لطيفؒ جي ڄمڻ کان سٺ سال کن اڳ لکيو ويو. شاهہ صاحب قرآن پاڪ ۽ مثنوي مولانا روميءَ سان گڏ اِهو ڪتاب بہ پاڻ سان رکندو هو.

ان کان پوءِ شاهہ لطيف رحہ جا اهي فقير بہ محققن ۾ ڳڻي سگهجن ٿا، جيڪي سندس ڪلام سهيڙيندا يا لکندا هئا. خاص ڪري گنج جا مرتب يا ڪاتب، انهن ۾ نگران ميون محمد اسماعيل ڪاهوڙي ۽ ڪاتب فقير سيد عبدالعظيم عرف وڏل شاهہ. سنڌي لوڪ ادب جا ابتدائي محقق ۽ محافظ اُهي يَٽ، چارڻ، ڀان ۽ سُگهڙ آهن، جيڪي صدين کان (گهٽ ۾ گهٽ سومرن جي دور (1050ع کان 1350ع تائين) پنهنجي سيني جي ڪتاب تي هيءَ ذخيرو لکندا ۽ مُنتقل ڪندا پئي آيا. ان ذخيري کي تمام گهڻو پوءِ اسان جي محققن قلم وسيلي پَنن تي لاٿو.

سنڌي لوڪ ادب تي تحقيق ۽ سهيڙ کي اسان ٽن دؤرن ۾ ورهائي سگهون ٿا.

1. 1849ع کان 1947ع تائين
2. 1947ع کان 1970ع تائين
3. 1970ع کان 2013ع تائين

سنڌي لوڪ ادب تي ٻن طريقن سان تحقيق ٿي آهي هڪ عام تحقيق ۽ ٻي تعليمي تحقيق. تحقيق ۽ سهيڙ جي تفصيل کان اڳ ۾ لوڪ ادب جي صنفن يا دائري جو ذڪر ڪجي ٿو.

سنڌي لوڪ ادب ۾ لوڪ ڪهاڻيون، داستان، ريتون رسمون، عقيدا، ساٿ سونڻ، پهاڪا، چوڻيون، مدح، مولود، مناقبا، معجزا، سينگار، ڏور، ڏِٺ، ڳُجهارت، پرولي، هُنر، سماع/سَمنهن، گُرچيلو / ڳاٽوءَ جا بيت، رسالو ڳُجهارت، ڏهس، ست سُري، ڏهہ سُرا، واقعاتي بيت، مناظرا، ٽڙ بيت، ڳاهہ، ڪانگل جا بيت، ڪافيون، ٽيهہ اکري، ڏينهن، راتيون، هفتا، مهينا ۽ سال، ڳُوڙها، هيماريون، لوڪ گيت، لاڏا، ڳيچ ۽ سهرا وغيرهہ اچي وڃن ٿا.

ڪافيءَ ۽ مولود لاءِ ڪن عالمن جو خيال آهي تہ اهي لوڪ ادب جو حصو ناهن. لوڪ ادب ۾ نظم واريون صنفون گهڻي ڀاڱي غير عروضي آهن جڏهن تہ ڪافي ۽ مولود علم عروض مطابق بہ لکيا وڃن ٿا ۽ انهن جا شاعر بہ لڪل ناهن، جڏهن تہ لوڪ ادب جي ٻين صنفن جي ابتدائي ذخيري جي تخليقڪار جو نالو نہ هئڻ برابر ملي ٿو. عام تصور اِهو آهي تہ لوڪ ادب جو سرجيندڙ ڪو هڪ نہ بلڪہ هڪ کان وڌيڪ يا سڄو عوام آهي.

پنهنجي اصل موضوع تي اچڻ کان اڳ ۾ سنڌي لوڪ ادب تي تحيق ۽ سهيڙ جي پهرئين ۽ ٻئي دؤر جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو.

1849ع کان 1947ع تائين وارو دور:

1843ع ۾ انگريزن جڏهن سنڌ تي حڪومت قائم ڪئي ته هُنن سنڌي ٻوليءَ تي ٻه ڏيان ڏنو ۽ ڪيترن انگريز عالمن سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو يا ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. ڪيپٽن جارج اسٽيڪ 1849ع ۾ سنڌي گرامر لکيو جنهن جي آخر ۾ هُن راءِ ڏياچ جو قصو ڏنو. اهڙيءَ ريت جارج اسٽيڪ لوڪ سنڌي ادب جو پهريون محقق آهي، جنهن هڪ لوڪ قصي کي ڪتابي صورت ۾ آندو. اِهو قصو يَتن ۽ پانن جي بيتن تي آڌاريل يعني منظوم قصو هو. ان کان پوءِ مُنشي اڌارام ٿانورداس جي آڪاٽي ”آڪاٽي راءِ ڏياچ ۽ سورٺ جي“ نثر ۾ شايع ٿي. ”ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ سنڌي ريڊنگ بُڪ ۾ سورٺ جو قصو (ديوناگري) ۽ ليلي مجني جو داستان“ 1858ع ۾ عربي لِپيءَ ۾ ڇپرائي پڌرا ڪيا.... گولڊ سمڊ جو سسئي پنهون 1863ع، سيد فاضل شاهه جو قصو ليلي مجنو 1876ع ۽ محمّد يوسف جو دودو چنيسر (ديوناگريءَ ۾) 1893ع وغيره پهريون دفعو ڇپجي پڌرا ٿيا.“ (ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي – پي ايڇ – ڊي مقالو)

آخوند عبدالرحيم وفا عباسيءَ، ديوان ڪوڙي مل، مرزا قليچ بيگ ۽ ٻين ڪيترن ئي عالمن 1849ع کان 1947ع تائين لوڪ ادب جي مختلف صنفن تي ڪتاب لکيا، جن مان ڪي ڇپيا ته ڪي وري قلمي صورت ۾ آندا ويا.

مولود شريف مذهبي صنف هجڻ سان گڏ لوڪ ادب ۾ ٻه شامل ڪيو وڃي ٿو. مُقيم نالي هڪ شاعر جو مولودن تي ٻڌل هڪ ڪتاب ”مجموعه مولود“ ٽي دفعا ڇپيو، جنهن جو ٽيون ڇاپو 1882ع ۾ ڇپيو. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي کي لوڪ ادب تي ڪم ڪرڻ دوران حمزه علي ابڙي جو 1886ع ۾ لکيل هڪ قلمي نُسخو سيّد علي حيدر شاهه ويندل رشيد وگڻ لاڙڪاڻي معرفت مليو. ان نسخي ۾ تر جي شاعرن ۽ سُگهڙن جو لوڪ ادب جي مختلف صنفن تي مواد مليو.

ڪوڙي مل چندن مل کلڻاڻي ”سنڌي پهاڪا“ 1889ع ۾ ۽ نور محمّد ڏهه سُرو 1892ع ۾ شايع ڪرايو.

ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي لکي ٿو ته: ”جيئن ئي سنڌي ٻوليءَ جي الف بي (آئيويٽا) تهي تيار ٿي، تيئن ئي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جي ڇپائيءَ جو سلسلو وڌندو رهيو. جو 1849ع کان وٺي 1900ع تائين سنڌي لوڪ ادب جا 254 (ٻٽ 115/1 – 1995)کان ٻه مٿي ڪتاب شايع ٿيا.“(مسودو پي ايڇ – ڊي مقالو)

جڏهن 1955ع کان لوڪ ادب رٿا جوڙي وئي ته اڳ ڇپيل سوين ڪتابن وارو مواد ٻه شامل ڪيو ويو. ان کان سواءِ مختلف اخبارن ۽ رسالن جي مواد کي ٻه حصو بڻايو ويو.

2_ 1947ع کان 1970ع وارو دؤر

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جن محققن سنڌي لوڪ ادب تي ڪم ڪيو، اُنهن ۾ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، عبدالحسين شاهه موسوي، محمّد ابراهيم عباسي، شفقت حسين شاهه موسوي، نارايڻ ڀارتي، پرسوگدواڻي، مخدوم طالب المولي، محمّد عثمان ڏيپلائي، الهه بچايو يار محمّد سمون، رائچند هريجن، ولي محمّد طاهرزادو، الهه بخش نظاماڻي ۽ ڪجهه ٻيا اهم آهن. انهن مان ڪن عالمن مضمون ۽ مقالا لکي مختلف رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ڪرايا ته ڪن وري الڳ ڪتاب لکيا. سندن ڪتابن ۾ هيٺيان ڪتاب به شامل آهن:

1. سُڳنڌ – عبدالحُسين شاهه موسوي ۽ محمّد ابراهيم عباسي – ڇپائيندڙ: شفقت حسين شاهه موسوي 1950ع
2. ڳڌهه – ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ 1952ع (ٻيو ڇاپو)
3. ٻيلاين جا ٻول – ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ – زيب ادبي مرڪز 1951ع
4. سنڌ جو سينگار – عبدالڪريم سنديلو – سنڌي ادبي بورڊ 1956ع
5. وِينجهار – عبدالڪريم سنديلو – ڇپائيندڙ: عبدالڪريم سنديلو – لاڙڪاڻو، 1957ع
6. سُرهاڻ – عبدالحسين شاهه موسوي ۽ محمّد ابراهيم عباسي – ڇپائيندڙ: شفقت حسين شاهه موسوي، 1958ع
7. بهترين ڳُجهارتون – اي - ايم بزمي – آر ايچ احمد برادرس – حيدرآباد 1969ع
8. ڏهس نامون – عبدالڪريم سنديلو – اسلم منزل لاڙڪاڻو، 1969ع

ڏٺو وڃي ته پنجاهه ۽ سٺ واري ڏهاڪي ۾ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جو لوڪ ادب تي ڪم وڌيڪ ملي ٿو. بلوچ صاحب ۽ سنديلو صاحب لوڪ ادب جا ماهر ٿي سامهون اچن ٿا. ان سان گڏ ٻئي تعليمي ماهر به آهن. ٻنهي جون خدمتون واکاڻ لائق آهن.

1950ع کان پوءِ سنڌي لوڪ ادب کي سهيڙڻ جي اُڻ تُڻ وڌي وڃي ٿي ڇاڪاڻ ته صدين کان سينن ۾ سانديل ادب جي ضايع ٿيڻ جو خطرو محسوس ٿئي ٿو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سنڌي سماج ۾ آيل تبديليءَ، پنهنجيءَ ٻوليءَ ۽ ادب جي سِڪ ۾ واڌارو ڪري ڇڏيو. سُجاڻن پنهنجن علمي ادبي ادارن کي سگهارو ڪرڻ شروع ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ خاص ڪري لوڪ ادب کي هٿي وٺرائڻ لاءِ مرڪزي ڪردار ادا ڪيو. سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي مهراڻ مُک ڪردار ادا ڪيو. ٻين موضوعن سان گڏ لوڪ ادب تي مضمون، مقالا ۽ سُگهڙن جي شاعري ڇپجڻ لڳي. ان سُجاڳيءَ وسيلي ئي عالمن کي لوڪ ادب رٽا شروع ڪرڻ جو خيال ۽ ماحول

ڏاهڻ جو موقعو مليو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1955ع ۾ لوڪ ادب رٽا پيش ڪئي جيڪا 1956ع ۾ منظور ٿي جنهن جو سربراهه به بلوچ صاحب کي مقرر ڪيو ويو. ادبي بورڊ جي رٽا هيٺ 58 – 1957ع ۾ مواد گڏ ڪيو ويو ۽ 1959ع کان ڇپائيءَ جو ڪم شروع ٿيو. اِهو ڪم 1965ع تائين جاري رهڻ کان پوءِ بند ٿي ويو ۽ پيهر مخدوم طالب المولي جي دلچسپيءَ سان 25هين اپريل 1968ع کان شروع ڪيو ويو. مخدوم صاحب ان وقت بورڊ جو چيئرمين هو.

بلوچ صاحب لکي ٿو "جون 1968ع کان ڪم شروع ڪيو ويو پر ڇئن مهينن بعد وري بورڊ طرفان ڪم بند ڪرڻ جو اطلاع مليو. وري 18هين جون 1969ع تي بورڊ لوڪ ادب تجويز کي عمل ۾ آڻڻ جو فيصلو ڪيو ۽ جناب مخدوم صاحب جن کان خط پهتو ته دوباره ڪم شروع ڪيو وڃي." (ڳجهارتون – ص – ج)

بورڊ طرفان ان رٽا هيٺ سهيڙيل مواد کي سوڌي سنواري شايع ڪرڻ جو ڪم 1991ع تائين جاري رهيو. گڏ ڪيل گهڻو تڻو مواد ڇپجي چڪو آهي. ڪن ڪتابن کي پيهر به ڇاپيو ويو آهي. ٽيتاليهه (43) ضخيم ڪتاب ڇپجڻ جي باوجود اڃان به ڪيترو ئي مواد سهيڙ ۽ ترتيب جو مُنتظر آهي. ان مواد ۾ گڏ ڪيل پهاڪا نمايان آهن. تنهن کان سواءِ ڪجهه صِنفون سهيڙڻ کان رهجي به ويون آهن جن ۾ رسالو ڳجهارت، ڳُرڇيلو / ڳاٽوءَ جا بيت، پهاڪا شاعري، ويهس، ٽيهس، چاليهس ۽ لوڪ ڪردار شامل آهن. اِنهن صنفن جي سهيڙ جو ڪم مون ذاتي حيثيت ۾ شروع ڪري ڇڏيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب رٽا هيٺ جيڪي ڪتاب شايع ٿي چُڪا آهن، اُنهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.انهن ڪتابن جو مُک سهيڙيندڙ، سنواريندڙ، مهاڳ ۽ مقدمي لکندڙ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي، جڏهن ته ٻانهن ٻيلين ۾ شيخ محمّد اسماعيل، ولي محمّد طاهرزادو، ممتاز مرزا، معمور يوسفاڻي، پيرُو فقير ڪُنيار، محمّد بچل، محمّد يوسف شيخ، محمد حسين ڪاشف، غلام محمّد ميمڻ وغيرهه شامل آهن.

لوڪ ادب رٽا هيٺ شايع ڪيل ڪتابن جي لسٽ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي آهي، جيڪا هيٺ ڏجي ٿي. واضح رهي ته ڪتابن جي ڇپائي 1959ع کان شروع ٿي ۽ 1991ع تي ختم ٿي. ان کان پوءِ ڪيترن ئي ڪتابن جا ٻيا ٻيا ڇاپا به آندا ويا آهن. ڪي ڪتاب هڪ جُلد يا ڀاڱي کان به وڌيڪ آهن:

1. مداحون ۽ مناجاتون
2. مناقبا
3. معجزا

4. مولود
5. ٽيهہ اکريون (ڀاڱو پهريون)
6. ٽيهہ اکريون (ڀاڱو ٻيو)
7. هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا
8. جنگناما
9. واقعاتي بيت
10. مناظرا
11. سنڌي سينگار شاعري
12. پروليون، ڏِنون، معمائون ۽ ٻول
13. ڳجهارتون (ڀاڱو پهريون ۽ ٻيو)
14. ڏور
15. ڳيچ
16. لوڪ گيت
17. بيت
18. نثر جا بيت (سانوڻ ۽ سندس ساٿيار)
19. ڪافيون (جُلد پهريون)
20. ڪافيون (جلد ٻيو)
21. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون – 1
22. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون – 2
23. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون – 3
24. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون - 4
25. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون - 5
26. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون - 6
27. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون – 7
28. دودو چنيسر (جلد پهريون)
29. دودو چنيسر (جلد ٻيو)
30. مشهور سنڌي قصا – 1
31. سنڌ جا عشقيا داستان – 1
32. سنڌ جا عشقيا داستان – 2
33. سهڻي ميهار ۽ نوري ڄام تماچي
34. مشهور سنڌي قصا – عشقيا داستان – 3 (لِيلان چنيسر)
35. مشهور سنڌي قصا – عشقيا داستان – 4 (سسئي پنهون)

36. مشهور سنڌي قصا – عشقيا داستان – 5 (مومل راڻو)
37. ٻاهريان قصا ۽ عشقيا داستان
38. مشهور سنڌي قصا ۽ عشقيا داستان (ڍول مارو)
39. مورڙو ۽ مانگر مڇ
40. عمر مارئي
41. مشهور سنڌي قصا – عشقيا داستان – 6 (سورٺ راءِ ڏياچ ۽ هير رانجهو)
42. رسمون رواج ۽ سونهن ساٺ
43. هُنر

(03) 1970ع کان 2013ع وارو دؤر

هن دور جي شروعات 1970ع کان ڪرڻ جو سبب پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ 1970ع ۾ پهريون ڪتاب "لاڙين جون لاتيون" (مرتب: عنايت الله زنگيجو) جو شايع ٿيڻ ۽ ولي محمد طاهرزادي جي ڪتاب "سنڌ جو ثقافتي ورثو" جو مسودو سنڌي ادبي بورڊ کي پيش ڪرڻ آهي.

سنڌي لوڪ ادب تي سنڌي ادبي بورڊ پاران تمام وڏي پئماني تي لوڪ ادب رٿا شروع ڪرڻ کان سواءِ بہ ڪن محققن پنهنجو ڪم جاري رکيو. سٺ ۽ ستر واري ڏهاڪي کان لوڪ ادب تي عام تحقيق سان گڏ تعليمي تحقيق بہ شروع ٿي. خاص ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ اِها تحقيق شروع ڪرائي. هند ۽ سنڌ جي يونيورسٽين ۾ لوڪ ادب جي مختلف تحقيق ڪندڙن ۾ الهہ بخش نظاماڻي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي، ڊاڪٽر غلام قادر سومرو، قاضي خادم، ڊاڪٽر عزيزالرحمان ٻُگهيو، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر چيتو لالواڻي، ڊاڪٽر ڪشني قلواڻي، ڊاڪٽر روي پرڪاش، ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي، ڊاڪٽر عنايت لغاري، ڊاڪٽر ڪمال جامڙو ۽ ڊاڪٽر رُخمان گُل پالاري شامل آهن.

انهن مان ڪن سِڌو سنئون لوڪ ادب تي تحقيق ڪري ڊگري حاصل ڪئي تہ ڪن وري پنهنجي مقالي ۾ لوڪ ادب جو حصو بہ ڏنو. مثال طور ڊاڪٽر غلام علي الانا جي پي ايڇ – ڊي مقالي جو موضوع لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، ڊاڪٽر عزيزالرحمان ٻُگهيي جو موضوع "سنڌي ثقافت جي ارتقا ۽ تاريخ" ڊاڪٽر غلام قادر سومري جو موضوع "سنڌي ادب ۾ طنز ۽ مزاح" آهي.

اسان هتي اُن اڪيڊمڪ ريسرچ جو تفصيل پيش ڪنداسين، جيڪا سڌي سنئين لوڪ ادب تي آهي. ان کان پوءِ لوڪ ادب تي ٿيل عام تحقيق، سهيڙ ۽ اشاعت جو ذڪر ڪيو ويندو.

سنڌي لوڪ ادب تي ٿيل پي ايڇ – ڊيون

سنڌي لوڪ ادب جي مختلف موضوعن تي هيل تائين هند ۽ سنڌ ۾ 10 پي ايڇ – ڊي مقالا لکجي چُڪا آهن. يونيورسٽين ۾ لوڪ ادب تي تحقيق جي شروعات سنڌ يونيورسٽيءَ کان ٿي. اِن حوالي سان الله بخش نظاماڻيءَ 1964ع ۾ ايم -اي سنڌيءَ لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ مونوگراف لکيو، جيڪو 1971ع ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ "سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ" نالي سان شايع ڪيو، جنهن ۾ لوڪ ادب جي مختلف صنفن بابت بُنيادي ڄاڻ ڏنل آهي.

هيٺ جن عالمن لوڪ ادب ۾ پي ايڇ – ڊي ڪئي اُنهن جو ذڪر ڪجي ٿو:

1) **ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو:** ڊاڪٽر صاحب پهريون عالم هو، جنهن سنڌي لوڪ ادب تي 1973ع ۾ پي ايڇ ڊي ڪئي. سندس موضوع هو "لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو"؛ جڏهن ته سندس نگران علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي هو. اهو مقالوانسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ 1976ع ۾ ڇپرايو. ان مقالي ۾ سنڌي لوڪ ادب جي جملي صنفن جو تفصلي تعارف ۽ تحقيقي جائزو ورتو ويو آهي. ان سان گڏ اهڙو مواد بہ ڏنو ويو آهي، جيڪو ڪيس تحقيق دوران مختلف ماڳن تان مليو. ڊاڪٽر صاحب ان کان سواءِ لوڪ ادب تي ٻيا ڪتاب بہ لکيا جن ۾ وِينجهار، سينگار، ڏهس نامون ۽ پهاڪن جي پاڙ اهم حيثيت رکن ٿا. حقيقت ۾ ڊاڪٽر صاحب لوڪ ادب جو وڏو ڄاڻو هو پر ڪائنس اوترو ڪم نہ ورتو ويو.

2) **ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتي:** ڊاڪٽر صاحب لوڪ ادب بابت تعليمي تحقيق جي حوالي سان سنڌي لوڪ ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. هن 1977ع ۾ ۾ ممبئي يونيورسٽيءَ مان "سنڌي لوڪ گيتن ۾ سماجڪ پسمنظر" جي موضوع تي پي ايڇ – ڊي ڪئي، جيڪا هندستان ۾ ئي 1991ع ۾ شايع ٿي.

ڊاڪٽر ڀارتيءَ 1952ع کان سنڌي لوڪ ادب تي ڪم شروع ڪيو. هُن اِن سلسلي ۾ ٻيا ڪتاب بہ لکيا، جن ۾ هو جمالو، ميnديءَ رتا هٿڙا، سنڌي لوڪ ڪهاڻيون ۽ سنڌي لوڪ ساهت شامل آهن. هُو لکي ٿو "سال 1952ع ۾ جڏهن هند ڪاليج ۾ وديارٿي هيس لائبريريءَ ۾ هنديءَ ۾ 'آج ڪل' ماهوار رسالو ايندو هو جنهن ۾ ديوندر ستيارٿيءَ جا ڀارت جي جُدا جُدا ٻولين ۾ لوڪ گيتن بابت ليک ايندا هئا، جن جي پڙهڻ سان من ۾ سوچڻ لڳس تہ ان قسم جا گيت تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ آهن. جهڙوڪ: لاڏا، لوليون، اوراڻا، ڪافيون، شبد وغيرهہ. اهڙن گيتن کي ئي تہ ديوندر ستيارٿي لوڪ گيت نالو ڏنو هو. من ۾ وِيچار آيو تہ ڇو ڪين اهڙن لوڪ گيتن کي لوڪن جي آڏو آڻجي؟ مون سنڌيءَ جا ڪجھ اهڙا گيت "سنڌي لوڪ گيت" نالي هيٺ هفتيوار هند واسيءَ ۾ ڏنا جي چڱا پسند پيا." (سنڌي لوڪ ساهت – سنڌي ادبي بورڊ)

3) **قاضي خادم:** سنڌي ادب جي دنيا ۾ قاضي خادم جي نالي سان ڄاتل سُڃاتل شخصيت جو اصل نالو خادم حسين قريشي آهي. هُن مختلف موضوعن تي ڪتاب لکيا آهن. جڏهن ته سندس پي ايڇ – ڊي مقالي جو موضوع آهي "سنڌ جي نثري داستانن جو تنقيدي جائزو." لوڪ ادب ۾ نثري صنفن جي حوالي سان اِها اڃا تائين واحد پي ايڇ – ڊي آهي. ڊاڪٽر صاحب اِهو مقالو علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي نگرانيءَ ۾ لکيو ۽ کيس 1989ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ پي ايڇ – ڊي ڊگري عطا ڪئي.

4) **ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي:** ڊاڪٽر صاحب بمبئي يونيورسٽيءَ مان "ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت" جي موضوع تي پي ايڇ – ڊي ڪئي آهي. هُو لکي ٿو ته "ٻني جنهن کي ٻنئي جي نالي سان به سڏيو ويندو آهي. اُهو ڪڇ جي اُتر ۾ ايشيا جو وڏي ۾ وڏو چراگاهه وارو علائقو آهي. جاگرافيءَ ۾ هن کي چراگاهه وارو ميدان سڏبو آهي.... هيءُ علائقو نڪترٽا، پُڇ ۽ انجار تعلقي جي اُتر ۾ 2166 چورس ڪلوميٽرن تي پکڙيل آهي جنهن ۾ 40 ڳوٺ اچي وڃن ٿا. ڪنهن زماني ۾ سنڌو ندي هتان وهندي هئي. هاڻي ان جو دارومدار برساتي پاڻيءَ تي آهي. (سنڌوءَ جا گيت – ص: 353) ڊاڪٽر ڄيٺي پنهنجي اِن مقالي ۾ ٻنيءَ مان هٿ آيل سموري ڪلام کي شامل ڪيو آهي.

5) **ڊاڪٽر علي اڪبر اسير قريشي:** ڊاڪٽر صاحب ڊاڪٽر محمّد قاسم ٻُگهئي جي نگرانيءَ ۾ 2004ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي مان سنڌي لوڪ ادب جي ٻن وڏن ماهرن ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لوڪ ادب بابت ڪيل ڪم جو تقابلي جائزو پيش ڪري ڊگري حاصل ڪئي. ڊاڪٽر صاحب هڪ شاعر هجڻ سان گڏ هڪ محقق به آهي. لوڪ ادب جي مختلف موضوعن تي مضمون ۽ مقالا پڻ لکندو رهي ٿو.

6) **ڊاڪٽر ڪشني ڦلواڻي:** ڊاڪٽر صاحبا لوڪ گيت ۽ سهرا وغيره ڳائيندڙ لنگهن يا مڱڻهارن تي تحقيق ڪئي آهي. سندس مقالي جو موضوع "راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳاٿا – راڳيندڙ" آهي. ڊاڪٽر ڪشنيءَ کي ان تحقيق تي 2004ع ۾ پي ايڇ – ڊي ڊگري ڏني وئي.

7) **ڊاڪٽر عنايت حُسين لغاري:** لغاري صاحب جو تعلق ميرپور خاص سان آهي. هن وقت وفاقي اُردو يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ پڙهائي رهيو آهي. هُن 2004ع ۾ ڊاڪٽر نواز علي شوق جي نگرانيءَ ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ – ڊي ڪئي. سندس موضوع هو "ٿر جي لوڪ ادب جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو".

8) **ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو:** مون 2006ع ۾ ڊاڪٽر فهميده حسين جي نگرانيءَ ۾ مقالو لکي پي ايڇ – ڊي ڊگري ماڻي، جنهن جو موضوع هو "سنڌي لوڪ گيتن

جو تحقيقي جائزو". سنڌ ۾ لوڪ گيتن تي اِها پهرين پي ايڇ – ڊي آهي. اِهو مقالو "سنڌوءَ جا گيت" نالي سان سنڌ جي ثقافت کاتي 2008ع ۾ شايع ڪرايو، جنهن کي سنڌي ادبي سنگت سنڌ سال 2008ع جي بهترين تحقيقي ڪتاب جو ايوارڊ ڏنو. منهنجا لوڪ ادب تي ٽي ٻيا ڪتاب ۽ مختلف مقالا پڻ شايع ٿي چُڪا آهن. ڪتابن ۾ هڪ "سنڌي لوڪ ادب: مضمون ۽ مقالا"، ٻيو "ڪچهريءَ جا مور" ۽ ٽيون "سنڌي ثقافت جا امر آواز" شامل آهن. اِنهن کان سواءِ لوڪ ادب جي مختلف صِنفن جي سهيڙ ۽ تحقيق جو ڪم جاري آهي.

9) **ڊاڪٽر روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي:** ڊاڪٽر روي پرڪاش پهاڪن تي ڪم ڪيو آهي. سندس موضوع آهي 'سنڌي پهاڪا: لِسانياتي ۽ سماجي ثقافتي اپياس'. ڊاڪٽر صاحب جو اِهو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري شايع ڪرايو آهي، جنهن کي هِن لِپيءَ ۾ ڦُلو مل مينگهواڙ آندو آهي.

10) **ڊاڪٽر رُخمان گل پالاري:** سُگهڙن واري ڏِک ڏيندڙ پالاري صاحب ڪوهستان ۽ لسٻيلي جي لوڪ ادب کان چڱيءَ ريت واقف آهي. 2011ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ مان جنهن موضوع تي پي ايڇ – ڊي ڪئي آٿائين، سو آهي "شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ لوڪ ادب". سندس اِن موضوع تي ڪن محققن جي ذهن ۾ مختلف سُوال پڻ آهن، جيڪي اُميد تہ مقالي جي ڇپجڻ کان پوءِ حل ٿي ويندا.

سنڌي ادب جا ڪُجهہ ٻيا محقق

هڪڙن عالمن سنڌي لوڪ ادب تي پي ايڇ – ڊي ڪئي جن جو ذڪر پهريان ٿي چُڪو آهي. جن عالمن سنڌي لوڪ ادب تي عام تحقيق ڪئي اُنهن جو ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

1) **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ:** ڊاڪٽر صاحب گهڻ پاسائين شخصيت هو. هُن لوڪ ادب تي 45 کان وڌيڪ ڪتاب ترتيب ڏنا ۽ شاندار مقدما لکيائين. لوڪ ادب اسڪيم کان سواءِ بہ هُن لوڪ ادب تي تحقيق ڪئي. سندس اهڙن ڪتابن ۾ رهاڻ هيرن جي کاڻ ۽ سپ رنگ شامل آهن. بلوچ صاحب جي ڪتابن جو ذڪر مقالي ۾ موجود آهي.

2) **ڊاڪٽر مُرلي ڌر جيٽلي:** جيٽلي صاحب لِسانيات جو ماهر آهي. هُن سنڌي ٻوليءَ جي مختلف موضوعن تي لکيو آهي. لوڪ ادب ۾ خاص ڪري هُن پهاڪن تي تحقيق ڪئي آهي. پهاڪن ۽ لوڪ ڪهاڻين تي سندس ٿيل ڪم جو تفصيل مقالي ۾ شامل آهي.

3) **ڊاڪٽر شمس الدين عُرساڻي:** عرساڻي صاحب لوڪ ادب ۾ پهاڪن تي ڪم ڪيو آهي. سندس ڪتاب "سنڌي ورجسي ٻولي" اهميت وارو آهي.

4) **ولي محمّد طاهرزادو:** هيءُ هڪ داستان گو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان لوڪ

ادب رتا ۾ گڏ بہ هو. هُن جا مختلف موضوعن تي ٻيا ڪتاب بہ آهن پر 600 ڪان وڌيڪ صفحن تي ٻڌل سندس ڪتاب ”سنڌ جو لوڪ ثقافتي ورثو“ لوڪ ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. اِهو ڪتاب پي ايچ – ڊي مقالي برابر آهي. هُن اِن ڪتاب جو مُسودو 1970ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ حوالي ڪيو پر خبر ناهي ڪهڙن سببن جي ڪري اهو ڪتاب 37 سالن ڪان پوءِ سندس وفات (31هين مئي 2006ع) ڪان پوءِ 2007ع ۾ شايع ڪيو ويو. ان ڪتاب جي بنياد ۽ ميجتا ۾ ئي مون پنهنجي مقالي ۾ لوڪ ادب جي هڪ دؤر جو مُدو 1970ع ڪان 2013ع مقرر ڪيو. اهو ڪم تہ گهڻو اڳ شروع ڪيو ويو هو. 17 بابن تي ٻڌل اِن ڪتاب جا مُک موضوع ريتون، رسمون، ڏڻ، لوڪ ناچ، لوڪ گيت، ڳيچ، ڳِهہ ڳُنا، پرم، وهم، عقيدا، هُنر، وندر وُرونهن، پوڪون، وڻ ٽڻ، جانور، پورهيا، مال متاع وغيرهہ شامل آهن. اِن ڪتاب جي سوڌ سنوار عبدالحفيظ قريشيءَ ڪئي آهي.

ولي محمّد طاهرزادي سنڌ جي ڏاهي لوڪ ڪردار وتائي فقير تي بہ ڪتاب لکيو. وتائي فقير جي ٽوٽڪن ۽ احوالن بابت هڪ ڪتاب عبدالقادر منگيءَ پڻ سهيڙيو. منگي صاحب ٿر بابت لکيل مقالن جي ڪتاب کي پڻ ترتيب ڏنو.

5) **محمّد سومار شيخ:** شيخ صاحب خاص ڪري لاڙ جي لوڪ ادب ۽ ثقافت تي تحقيق ڪئي آهي. هُن 1954ع ڪان لکڻ شروع ڪيو، جيڪو عمر جي آخري حصي تائين جاري رکيائين. 24هين آڪٽوبر 1986ع تي لاڏاڻو ڪري ويو. سندس لکڻيون مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ 1954ع ڪان ئي ڇپبيون هيون پر ڪتابي صورت ۾ ستر ڪان پوءِ پڌريون ٿيون. هُن لوڪ شاعرن ۾ خاص طور تي لاڙ ۽ ڪڇ جي شاعرن کي مرڪز بڻايو. سندس هيٺين ڪتابن ۾ لوڪ ادب تي تحقيق سرس نظر اچي ٿي.

1. بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ
2. ڪڇين جا قول
3. ڪڇ جا شاعر اولياءَ
4. ڪڇ جا ڪي سنڌي شاعر
5. ڪڇ جو رڻ

هُن سنڌي لوڪ گيتن جي پهرين شاعر مِرڪان شيخڻ تي تحقيق ڪري سندس زندگيءَ جو احوال ۽ سندس ڪجهہ ڳايل لوڪ گيت ڪتاب ”ڪلام مِرڪان شيخڻ“ ۾ آندا آهن.

6) **ڊاڪٽر در محمّد پٺاڻ:** ڊاڪٽر صاحب سنڌي ادب جي مختلف موضوعن تي تحقيق ڪئي آهي. هُن علم ادب کي سانڍڻ لاءِ ”گل حيات انسٽيٽيوٽ“ پڻ ٺاهيو. سندس پي ايچ – ڊي مقالي جو عنوان ڪراچيءَ جو سنڌي ادب ۾ حصو

آهي. ان ۾ بہ هُن سگهڙن کي جاءِ ڏني آهي پر هُن مختلف اخبارن ۾ خاص ڪري سگهڙن جي جيڪا پذيرائي ۽ همت افزائي ڪئي آهي سا مثالي آهي. هن سگهڙن جي تنظيم سازيءَ ۾ بہ ڪردار ادا ڪيو آهي. هُن مختلف سگهڙن جا ڪتاب سهيڙي منظرِ عام تي پڻ آندا آهن. سگهڙن جي ڪتابن جو نالو اهڙيءَ ريت رکڻ جي روايت پڻ هن وڌي، جهڙيءَ ريت ڪتاب جي نالي سان گڏ سگهڙ جو نالو پڻ اچي. جيئن: موتي مور ملوڪ جا. ملوڪ نالو آهي هڪ ناميا ري سگهڙ محمّد ملوڪ عباسيءَ جو. پناڻ صاحب اِهو ڪتاب ترتيب ڏنو. ان کان سواءِ هُن ٻيا ڪتاب پڻ ترتيب ڏنا جن ۾ سگهڙ محمد لقمان کوکر جو ڪتاب ’لاتيون سُڻ لقمان جون‘ بہ شامل آهي.

7) **معمور يوسفاڻي**: نثر ۽ نظم ۾ 15 کان وڌيڪ ڪتابن جي ليکڪ معمور يوسفاڻيءَ لوڪ ادب رتڻا ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هٿ پڻ ونڊايو. هُن لوڪ ادب جي مختلف صنفن تي طبع آزمائي بہ ڪئي. ٿر جي تاريخ، لوڪ ادب ۽ ٻين موضوعن تي هُن تمام گهڻو لکيو آهي. لطيفيات بہ سندس موضوع رهيو آهي. سندس ڪتاب ٿر جو مطالعو ۽ مُهراڻي جا مور ۾ لوڪ ادب ۽ سُگهڙن جو خاص ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪتاب مهراڻي جا مور ضلعي حڪومت عمر ڪوٽ پاران سال 2010ع ۾ ڇپرايو ويو آهي.

8) **شيخ محمد اسماعيل**: شيخ صاحب ادب رتڻا ۾ تمام گهڻو ڪم ڪيو. ان رتڻا هيٺ شايع ڪيل لڳ ڀڳ سمورن ڪتابن ۾ سندس نالو ٻانهن ٻيليءَ طور شامل ڪيل آهي. اهڙيءَ ريت ممتاز مرزا، امداد حسينيءَ ۽ ٻين ڪيترن جا نالا مددگار طور شامل آهن.

9) **اُستاد محمّد ملوڪ عباسي**: اُستاد محمّد ملوڪ عباسي سنڌي لوڪ ادب ۾ هڪ تحريڪ جو نالو هو. ڪيس هن دؤر جي سگهڙن جو سرتاج سڏيو ويندو آهي. هُن تنظيم سازيءَ وسيلي سنڌ جي سمورن سگهڙن کي گڏ ڪيو. ستر واري ڏهاڪي ۾ هُن سنڌ سگهڙ سنگت نالي تنظيم شروع ڪئي. ان تنظيم وسيلي هُن سگهڙن کي ريڊيي، ٽي ويءَ ۽ سرڪاري تقريبن تائين پهچائڻ سان گڏ سگهڙن جا ڪتاب پڻ شايع ڪرايا. سندس ڪتابن ۾ هيٺيان ڪتاب شامل آهن:

1. موتي مور ملوڪ جا
2. موتين مُٺ ملوڪ جي
3. ماڻڪ موتي ملوڪ جا
4. مُنهن مٺانهان جن جا
5. گلشن ڏور

6. موتين مالها ملوڪ جي (ڇپائيءَ هيٺ)

10) **اُستاد عبدالرحمان مهيسر**: اُستاد عبدالرحمان مهيسر شروع ۾ اُستاد محمّد ملوڪ عباسيءَ سان گڏ هو. هي ٻئي همراهه ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڏاڍو ويجها هئا. اڳتي هلي مهيسر صاحب سگهڙن جي الڳ تنظيم ناهي جنهن جو نالو رکيائين سنڌ سگهڙ ادبي پلائي تنظيم. ان تنظيم جي پليٽ فارم تان هُن سگهڙن ۽ سگهڙائپ جي فن جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. مختلف سگهڙن جا ڪتاب پڻ شايع ڪرايائين. هتي سندس لکيل ڪجهه ڪتابن جا نالا ڏجن ٿا.

1. مهيسر جي مام
2. مهيسر جي موج
3. مهيسر جي مُرڪ
4. مهيسر جي مستي
5. ضلعي خيرپور جا حال حيات سُگهڙ

11) **عبدالله ورياهه**: ورياهه صاحب به لوڪ ادب جي محققن ۾ شامل آهي. هُن ڀهريون پيرو سُگهڙن جي ڊائريڪٽري ناهي، جيڪا سنڌي ادبي بورڊ 1991ع ۾ شايع ڪرائي. ان ڊائريڪٽريءَ ۾ سنڌ جي ڏهن ضلعن جي سُگهڙن جو مختصر تعارف تصوير سميت ۽ ڪلام جو نمونو ڏنو ويو آهي.

1991ع ۾ ئي سنڌي ادبي بورڊ ٽماهي رسالي مهراڻ جو لوڪ ادب نمبر تيار ڪيو، جيڪو 1992ع ۾ شايع ٿيو. ان خاص نمبر جو ايڊيٽر مرزا ڪاظم رضا بيگ ۽ سرپرستِ اعليٰ مخدوم محمّد زمان طالب المولىٰ هو.

12) **آغا نور محمّد پٺاڻ**: آغا صاحب پاڪستان اڪيڊمي ادبيات سنڌ جو ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر آهي. هُو سگهڙن جي سرپرستي ڪندو رهندو آهي. سگهڙن جي ڪجهه تنظيمن جو سرپرست پڻ آهي. هُن سگهڙن تي تحقيق ڪري هڪ ڊائريڪٽري پڻ ترتيب ڏياري، جيڪا سنڌ سُجاڻ سُگهڙ ڊائريڪٽريءَ جي نالي سان سنڌ سجاڻ سگهڙ لوڪ ادب تنظيم طرفان 2005ع ۾ شايع ٿي. آغا صاحب کي اِن ڪم لاءِ سگهڙ محمّد مٺل جهتيال، ممتاز سنياسيءَ ۽ عاجز رحمت الله لاشاريءَ جي وڏي مدد حاصل رهي.

13) **ڊاڪٽر بدر اُجڻ**: ڊاڪٽر بدرالدين اُجڻ سنڌي ادب ۾ تنقيدنگاريءَ تي تحقيق ڪري پي ايچ – ڊيءَ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. ان سان گڏ هُن لوڪ ادب تي تحقيق پڻ ڪئي آهي. لوڪ ادب ۾ خاص ڪري هُن انگريزيءَ ۾ هڪ ڊڪشنري ناهي، جنهن جو نالو آهي:

Biographical Dictionary of Folk literature and Folk loriets

اِها ڊڪشنري سنڌ ريڊرس فورم ۽ نئين سنڌ اڪيڊميءَ پاران 2005ع ۾

شايع ڪئي وئي.

14) **عاجز رحمت الله لاشاري:** هن دؤر جي نوجوان سگهڙن ۾ عاجز رحمت الله لاشاري تمام ٿوري وقت ۾ تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي. هُو هڪ ته پاڻ پلوڙ سُگهڙ آهي، ٻيو سگهڙن کي گڏ ڪرڻ، لوڪ ادب تي تحقيق ڪرڻ ۽ وڌائڻ ۾ ڏاڍو اڳڀرو آهي. هُو سگهڙن جي تنظيم سنڌ سگهڙ سنگت لوڪ ادب تنظيم (سلات) جو مرڪزي صدر آهي. ان تنظيم پاران هڪ اخبار سُگهڙ سماچار ڪڍندو آهي. مختلف سگهڙن جو ڪلام گڏ ڪري ڇپرائيندو به آهي. ان ڪان سواءِ سگهڙائپ جي فن تي ٻڌل سندس هيٺيان ڪتاب پڻ ڇپجي چُڪا آهن:

1. رنگ رحمت الله جا
2. مولود ۽ مداحون
3. رمزون رحمت الله جون
4. رحمت جا خزانا

15) **انجنيئر عبدالوهاب سهتو:** سهتي صاحب خاص طور تي پهاڪن تي ڪم ڪيو آهي. سنڌ جي موجوده محققن ۾ هُن پهاڪن تي وڌيڪ ڪم ڪيو آهي. سندس لکيل ڪتابن جو تفصيل مقالي ۾ موجود آهي.

16) **پارو امراڻي:** ٿر جو هيءُ نوجوان ٿر جي لوڪ ادب خاص ڪري لوڪ گيتن بابت مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ لکندو رهندو آهي. سندس هڪ ڪتابڙو 'گيت سانوڻ – من ڀانوڻ جا'، نينهن پبليڪيشن مٺيءَ پاران سال 2004ع ۾ شايع ٿيو. ان ڪتاب ۾ ٿر ۽ گجرات جا سانوڻيءَ مند ۾ ڳائجندڙ لوڪ گيت ۽ دوها سنڌي ترجمي ۽ پسمنظر سميت ڏنا ويا آهن.

1970ع کان پوءِ لوڪ ادب کي سهيڙڻ ۾ حسين بخش رڏ، محمّد ايوب واهوچي، محمّد امين سنياسيءَ ۽ ٻين سگهڙن پڻ ڪم ڪيو آهي. جن محققن سنڌي ادب جي تاريخ لکي آهي، اُنهن به لوڪ ادب کي نه وساريو آهي. تاريخ لکندڙن ۾ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ميمڻ عبدالغفور سنڌي، بدر ڏامراهو، اڪبر لغاري، مختيار ملاح، طارق عزيز شيخ ۽ ٻيا شامل آهن.

لوڪ ادب جي مختلف صنفن تي نه رڳو تحقيق ڪئي وئي آهي پر ان تي طبع آزمائي به جاري آهي. ان حوالي سان اسان هتي پهاڪن، لوڪ ڪهاڻين ۽ سگهڙن جي شاعريءَ تي ٻڌل 1970ع کان پوءِ شايع ٿيل ڪتابن جو مختصر جائزو پيش ڪنداسين:

پهاڪا

پهاڪن ڪي سهيڙڻ جي ڪم جي ابتدا تہ ديوان ڪوڙي مل 1889ع کان ڪئي. ان کان پوءِ جن عالمن ڪم ڪيو آهي، اُنهن ۾ ڪيول رام سلامت راءِ آڏواڻي، مرزا قليچ بيگ، پيرومل مهرچند آڏواڻي، غلام اصغر، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي، ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، الله بخش ٽالپر، نورالدين سرڪي، انجنيئر عبدالوهاب سهتو ۽ ٻيا شامل آهن.

1970ع کان 2013ع تائين سنڌي پهاڪن کي نروار ڪرڻ ۽ اُنهن تي تحقيق ڪرڻ ۾ محترم مرلي ڌر جيٽلي ۽ انجنيئر عبدالوهاب سهتي جو ڪم سيني کان وڏيڪ آهي. هتي پهاڪن جي شايع ٿيل ڪجھ ڪتابن ۽ محققن جا نالا ڏجن ٿا.

1. اصطلاحن جي اصليت – ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو 1977ع
2. پهاڪن جي پاڙ – ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو 1989ع
3. پهاڪن جي پاٻوهہ – تيرٿ داس پيسو مل هاٿيراماڻي – ممبئي 1973ع
4. ڏُرن جي دٻلي (پهاڪا ۽ چوڻيون – 2 ڀاڱا) سترام داس جڙيا سنگهاڻي – احمدآباد 1982ع
5. ماڻڪ ۽ موتي (ورجيسون ۽ محاورا – 2 ڀاڱا) سترام داس جُڙيا سنگهاڻي – احمدآباد – 1982ع
6. پارتيا ڪهاوت ڪوش- 3 ڀاڱا، مرلي ڌر جيٽلي، مرتب: وشوناٿ نروئي (ٻارهن سئو کن سنڌي پهاڪا هندي ۽ انگريزي ترجمي سان گڏ) 1980ع – 1985ع
7. سنڌي پهاڪا ۽ محاورا – هڪ اڀياس – مرلي ڌر جيٽلي – ڪشناڻي ٽرسٽ، پٽي – 1993ع
8. سنڌي پهاڪا ۽ محاورا ڪوش – سنتداس پنهون مل ڪشناڻي – ايڊيٽر: مرلي ڌر جيٽلي – پي وي ڪشناڻي ٽرسٽ پوني 1993ع
9. سنڌي ورجيسي ٻولي – ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي
10. پهاڪن جي سوغات – مورو مل چيتن داس ڏانڏا – جئہ پور 2000ع
11. اُترادي پهاڪا ۽ چوڻيون – انجنيئر عبدالوهاب سهتو
12. موزون آکاڻين وسيلي جُڙيل پهاڪا ۽ چوڻيون – انجنيئر عبدالوهاب سهتو
13. ننيڙي روپ وارا، چوڻيون، پهاڪا ۽ ورجيسون (پسمنظر ۽ ڪارج) انجنيئر عبدالوهاب سهتو
14. پهاڪا – ڪلام جا ڏيئا – نورالدين سرڪي – نئين سنڌ اڪيڊمي ڪراچي (ان ۾ پهاڪا ۽ شاھ صاحب جي رسالي مان چونڊيل اُهي سون

ورنيون سِٽون شامل ڪيون ويون آهن جيڪي پهاڪي يا چوڻيءَ طور ڪم اچن ٿيون.)

لوڪ ڪهاڻيون

سنڌي لوڪ ڪهاڻين ۽ نيم تاريخي داستانن جي سهيڙ جو ڪم بہ انگريزن جي زماني ۾ 1849ع کان شروع ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب رٿا ۾ انهن جا ست ڪتاب شايع ڪيا ويا. جن بہ عالمن شاھ صاحب جو رسالو ترتيب ڏنو اُنهن هر سُر جي مُنڍ يا رسالي جي مهاڳ ۾ نيم تاريخي داستانن تي بہ قلم کنيو. لوڪ ڪهاڻين کي چئن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي 1. ڏند ڪٿائيون 2. ديون ۽ پرين جون ڪهاڻيون 3. روايتي يا نيم تاريخي يا عشقي قصن واريون ڪهاڻيون 4. جانورن ۽ پکين جون آکاڻيون.

سنڌي لوڪ ڪهاڻين کي سڀ کان اڳ ۾ يورپي عالم ڪيپٽن جارج اسٽيڪ 1849ع ۾ پنهنجي انگريزيءَ ۾ لکيل "سنڌي گرامر" جي آخر ۾ شايع ڪيو، جيڪي ديوناگري لِپيءَ ۾ لکيل ۽ انگريزي ترجمي سميت ڏنيون ويون. جارج اسٽيڪ جي انهن ڪهاڻين تي ٻڌل ڪتاب کي مرلي ڌر جيٽلي صاحب عام سنڌيءَ ۾ آندو. "اوائلي شايع ٿيل سنڌي لوڪ ڪهاڻيون" نالي سان اهو ڪتاب مرلي ڌر جيٽلي صاحب پنهنجي علمي تجزيي سان 1986ع ۾ ميدان تي آندو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا لوڪ ادب رٿا وارن ڪتابن کان سواءِ لوڪ ادب بابت ٻيا ڪتاب بہ آهن، جن مان هڪ آخوند عبدالرحيم وفا عباسيءَ جو ڪتاب هر گُنيو بہ شامل آهي. آخوند صاحب ان ڪتاب ۾ ڪاڇي، ڪوهستان ۽ لسٻيلي جي سُگهڙن جو ڪلام ڏنو آهي. اِهو ڪتاب 1875ع ۾ ڇپيو. ان ۾ مختلف قصا منظوم انداز ۾ ڏنا ويا آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان ڪتاب کي سوڌي سنواري 1993ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران شايع ڪرايو. بلوچ صاحب مقدمي ۾ لکي ٿو "ڪتاب هر گُنيي جي مهاڳ ۾ آخوند صاحب سورهن عنوان ڄاڻايا پر بعد ۾ هنن عنوانن واري مواد جي پويان چار قصا پڻ شامل ڪيائين يعني قصو سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جو، قصو سسئي ۽ پنهونءَ جو، قصو جمجمعا جو ۽ قصو ڪُوا ۽ ٻليءَ جو. انهن مان قصو سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جو پوءِ جُدا ڪيائين ۽ اهو جُدا ڇپيو. ان جو يارهون ڇاپو سن 1928ع ۾ شايع ٿيو، جنهن تان ان کي اُتاري لوڪ ادب سلسلي جي ڪتاب نمبر 34 "مشهور سنڌي قصا، ٻاهريان قصا ۽ عشقيا داستان" ۾ شامل ڪيو ويو، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان سن 1963ع ۾ ڇپيو." (هر گُنيو – ص – 13)

ڪتاب "سنڌي لوڪ آکاڻيون" سي اي ڪنڪيڊ نالي انگريز جي ڪتاب

Forty four year A Public Servantجي هڪ حصي جو ترجمو آهي جيڪو خانم خديجا دائودپوٽي ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ 2007ع ۾ شايع ڪرايو. ڪتاب ۾ سسئي پنهون، مومل راڻو، هير رانجهو ۽ سهڻي ميهار قصا ڏنا ويا آهن. ڪنڪيڊ انگريز دؤر ۾ سنڌ ۾ مختلف عهدن تي رهي مختلف شهرن ۾ نوڪري ڪندو رهيو. هو سنڌ جو جوڊيشل ڪمشنر پڻ رهيو. 1891ع ۾ ڪيس جڏهن سنڌ ڪمشنر ڪيمپ ڪراچيءَ موڪليو ويو ته هتي ڪيس لوئر ڊپارٽمينٽل اسٽينڊرڊ جو امتحان پاس ڪرڻو پيو. جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو امتحان به شامل هو. سنڌيءَ ۾ ٻه پيرا ناڪام ٿيو ۽ نيٺ ٽئين پيري پاس ٿيو. 1933ع ۾ پنهنجي نوڪريءَ جا 44 سال پورا ڪيائين ۽ سڄو احوال پنهنجي ڪتاب ۾ لکيائين.

لوڪ ڪهاڻين جي ٻين ڪتابن ۾ هينيان ڪتاب به اچي وڃن ٿا:

1. ٽر جون چونڊ لوڪ ڪهاڻيون – محمّد عثمان اديب
2. سنڌي لوڪ ڪهاڻيون – نارايڻ ڀارتي
3. روح رهاڻ – ڊاڪٽر هوتچند مُولچند گُربخشاڻي

لوڪ ادب رٿا هيٺ شايع ڪيل سنڌي لوڪ ڪهاڻين جي ستن ڪتابن ۾ 312 لوڪ ڪهاڻيون ڏنل آهن. انهن ڪهاڻين کي ٻيهر پڻ ڇاپيو ويو آهي، جنهن جو مثال فضل الرحمان ميمڻ جو سهيڙيل ڪتاب "چونڊ سنڌي ڪهاڻيون" به آهي جيڪو اصل ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مختلف ڪتابن تان ورتل ڪهاڻين تي ٻڌل آهي. اِهو ڪتاب سنڌيڪا اڪيڊميءَ 2001ع ۾ ڇپرايو. اهڙيءَ ريت محمّد صالح کهڙي به "چونڊ سنڌي ڪهاڻيون" ترتيب ڏنيون آهن.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لوڪ ادب رٿا وارن ڪتابن کان سواءِ رهاڻ هيرن ڪاڻ ۽ سپ رنگ به شامل آهن. انهن ڪتابن جا تازا ڇاپا سنڌ جي ثقافت کاتي 2012ع ۾ شايع ڪرايا. سپ رنگ ۾ لوڪ ادب جي مختلف صنفن جو تعارف ۽ چونڊ ڏني وئي آهي.

رهاڻ هيرن ڪاڻ بلوچ صاحب جي هڪ قسم جي آتم ڪهاڻي آهي، جيڪا هُن 1950ع کان 2000ع تائين لکي. رهاڻ هيرن ڪاڻ مختلف ادارن ٻاران ڏهن ڀاڱن ۾ شايع ڪئي وئي. انهن ڏهن جُلدن کي ٻن ڀاڱن ۾ رهاڻ هيرن ڪاڻ - ڀاڱو پهريون ۽ ٻيو" ثقافت کاتي ڇپيو آهي پر سپ کان وڌو حصو لوڪ ادب، ٻهراڙيءَ جي زندگي، وڻن ٽڻن، جانورن، مختلف شخصيتن، عقيدن ۽ لوڪ ڏاهپ بابت کوجنائي انداز ۾ لکيل آهي.

سُگهڙن جا ڪتاب

سگهڙن جي شاعريءَ جي ڪتابن جي اشاعت انگريز دؤر کان شروع ٿي

چُڪي هُئي. ان حوالي سان پهريون ڪتاب نور محمّد جو ڏهه سُرو آهي جيڪو مُنشي پوڪرداس شڪارپور 1892ع ۾ شايع ڪرايو. اهو سلسلو جاري رهيو. گهڻي ڀاڱي مختلف سُگهڙن جو ڪلام گڏي هڪ ئي هڪ ڪتاب ۾ شايع ڪيو ويندو هو. 1970ع کان هڪ ئي سُگهڙ جي ڪلام تي ٻڌل ڪتاب شايع ڪرائڻ جو لاڙو وڌڻ لڳو. ان سلسلي جو پهريون ڪتاب "ڪليات حُسين ديدڙ" سنڌي ادبي بورڊ 1971ع ۾ شايع ڪرايو، جيڪو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ترتيب ڏنو.

1970ع کان 2013ع تائين مختلف سُگهڙن جا 100 کن ڪتاب شايع ٿي چُڪا آهن، جيڪي گهڻي ڀاڱي هنن پاڻ شايع ڪرايا آهن. انهن ڪتابن ۾ جيڪي صِنفون شامل آهن اُهي هي آهن. 1. حمد ۽ ثنا جا بيت 2. منقبت 3. معجزو 4. مهل موقعي جا بيت 5. گُرچيلي / ڳاٽوءَ جا بيت 6. ڳجهارت 7. پرولي 8. رسالو ڳجهارت 9. مناظرو 10. ٽيهه اکري 11. ذاتين، شهرن، انسانن، جانورن ۽ پکين جا نالا 12. ڪانگل جا بيت 13. واقعاتي بيت 14. مناجات 15. مناقبو 16. مولود 17. ڪافي 18. سَمَنهِن 19. ڏِٺ پرولي 20. هُنر 21. سينگار 22. ڏور بيت 23. ڏهس، ويهس، ٽيهس، چاليهس 24. ست سُريون 25. پهاڪا 26. ٽيهه اکري 27. نڙ بيت 28. هفتا، ڏينهن، راتيون، مهينا 29. لوڪ گيت وغيره

1970ع ۾ پهريون ڪتاب "لاڙين جون لاتيون" ڇپيو جو عنايت الله زنگيجي ترتيب ڏنو.

2013ع تائين سگهڙن جي ڇپيل ڪتابن جي هيٺ لسٽ ڏجي ٿي.

1. موتي مور ملوڪ جا – اُستاد محمّد ملوڪ عباسي
2. موتين مُٺ ملوڪ جي – اُستاد محمّد ملوڪ عباسي
3. ماڻڪ موتي ملوڪ جا – اُستاد محمّد ملوڪ عباسي
4. مُنهن مٺانهان جن جا – اُستاد محمّد ملوڪ عباسي
5. گلشن ڏور – اُستاد محمّد ملوڪ عباسي
6. مهيسر جي مام – اُستاد عبدالرحمان مهيسر
7. مهيسر جي موج – اُستاد عبدالرحمان مهيسر
8. مهيسر جي مُرڪ – اُستاد عبدالرحمان مهيسر
9. سومر جي سوچ (محمد سومر) – مرتب: عبدالرحمان مهيسر
10. مهيسر جي مستي – فقير عبدالرحمان مهيسر
11. ڊاڪٽر بلوچ سان قرب ڀريون ڪچهريون – فقير عبدالرحمان مهيسر
12. ڏات جا ڏيئا – فقير عبدالرحمان مهيسر
13. فقير ميان داد طارق جون روايتون – مرتب: فقير عبدالرحمان مهيسر
14. حال حيات ضلعي خيرپور جا سُگهڙ – اُستاد عبدالرحمان مهيسر

15. لاتيون سُڄ لُقمان جون – محمّد لقمان کوکر
16. لعل ڪٿا لقمان جا – محمّد لقمان کوکر
17. لوچون ڏس لقمان جون – محمّد لقمان کوکر
18. سُگهڙ ڪچهري – ڪلام: فقير هدايت علي رڏ
19. سچ ۽ سونهن وريام جي ورونهن – وريام فقير شيخ
20. ديس وسي ديدار اسان جو – ديدار علي سيال
21. وَڳڻ جا وِيچار – حاجي علي نواز وڳڻ
22. گفتا گل محمّد جا – گل محمّد غازي
23. رهاڻ رحمت الله جي – رحمت الله عباسي
24. حرف هيرن جهڙا – حسين بخش رڏ
25. سلسليوار سُگهڙ سماچار – عاجز رحمت الله لاشاري
26. سنڌ سُجاڻ سُگهڙ ڊائريڪٽري – عاجز رحمت الله لاشاري
27. رنگ رحمت الله جا – عاجز رحمت الله لاشاري
28. مولود ۽ مداحون – عاجز رحمت الله لاشاري
29. رمزون رحمت الله جون – عاجز رحمت الله لاشاري
30. رحمت جا خزانا – عاجز رحمت الله لاشاري
31. گُنيءَ جو گن – دُلو فقير پتي
32. سُگهڙن جي ڊائريڪٽري – عبدالله ورياهه
33. مهراڻ لوڪ ادب نمبر
34. محبت جا موتي – فقير علي گوهر قريشي
35. محبت جي منزل – فقير علي گوهر قريشي
36. مٽيءَ جي خوشبوءِ – محمّد ايوب جوڻيجو
37. صدين جي سوغات – نظير احمد ميمڻ
38. پنهنجي شاعري پنهنجو رنگ – محبوب علي ڏيپر
39. ڪچهري (اخبار) ايڊيٽر: ٻيڙو فقير ڪُنڀار
40. مٺل ماڳ وسن – محمّد مٺل جهتيال
41. فيصلا انصاف جا – ديدار علي سيال
42. قائم جو ڪلام – قائم الدين سهتو
43. لفظ لعل ڏني جا – لعل ڏنو شر
44. ڪنهن کي ڏجي دانهن – فقير ديدار علي سيال
45. ڪل جڳ رهندا ڪاپڙي – فقير ديدار علي سيال
46. ٻاجهارا ٻول – سگهڙ قاسم ڪَلِوڙ

47. جنهن جو عشق الله سان – سگهڙ قاسم ڪلوڙ
48. قاسم جا قول – سُگهڙ قاسم ڪلوڙ
49. سونهن وطُن جي – سگهڙ قاسم ڪلوڙ
50. سنسار جا سينگار – سگهڙ قاسم ڪلوڙ
51. ڏاهپ پريا ڏَس – سگهڙ قاسم ڪلوڙ
52. سَولي ڪر ستار – سگهڙ قاسم ڪلوڙ
53. وريام فقير جو ڪلام – وريام فقير شيخ
54. سنگ سچ ۽ سونهن جو – وريام فقير شيخ
55. قائم جو ڪلام – قائم الدين سهتو
56. عشق جي اصلي ڳالهہ نہ ڪر – گل محمّد غازي
57. ڏکن جا ڏوهيڙا – گل محمّد غازي
58. ڏات جا ڏيئا – ڪريم بخش وسطڙو
59. سوچون شاهہ مُراد جون – شاهہ مراد شر
60. پنجل جو پيغام – سُگهڙ محمّد پنجل شيخ
61. لالڻ جي لوچ – سگهڙ لعل ڏنو لالڻ شر
62. سُهڻا سخن سومر جا – محمّد سومر چنو
63. مٺا ٻول محبوب جا – محبوب علي ڏيپر
64. گفتا گدا حُسين جا – گدا حسين سهتو
65. سُگهڙ سالڪ – اُستاد محمّد صادق ٿهيم جوڳن
66. ڪنڊياري جا قربدار – حاجن سولنگي ۽ آچر سولنگي
67. چڪر مال جو – محمّد جمن پٽي
68. گوهر غلام محمّد جا – سگهڙ غلام محمّد ميمڻ
69. ربن جو راز – سگهڙ ربن ڪُنڀر
70. اُچارن جو ٻُڪ – گل حسن گل ملڪ
71. توکي منهنجو سلام سائين – ڏاڏو ڏتل ابڙو
72. اکيون اوسيئڙا – سگهڙ بدر ڪيهر
73. بهار جي ٻُوند – بهار علي بهار ٻُرڙو
74. چمڪيو چوڏس چنڊ جيئن – سگهڙ زاهد مهيسر
75. مٺل ماڳ وسن – محمّد مٺل جهتيال
76. آهون احمد حُسين جون – مرتب: عاجز رحمت الله لاشاري
77. سونهاري جي سونهن – مرتب: حسين بخش رڏ
78. ريگستاني رهاڻيون – مرتب: حسين بخش رڏ

79. سرجيس تان سُور – محمّد خان مڱڻهار
80. مُرڪن جون مُڪڙيون – بحرالدين شنباڻي
81. ماڻڪ موتي مير جا – مير فقير چنو

ڪتابن جي فهرست ٺاهڻ ۾ عاجز رحمت الله لاشاريءَ ۽ خليل الرحمان مهيسر تمام گھڻي مدد ڪئي. اڃان بہ ڪي ڪتاب رهجي ويا هوندا. اُميد تہ اِن سلسلي ۾ دوست مدد ڪندا تہ جيئن ايندڙ ڪنهن ڪتاب ۾ اُنهن جو بہ تعارف ڏئي سگھجي.

لوڪ ادب تي ٿيل تحقيق جو تجزيو هڪ ڏکيو موضوع آهي، تنهن ڪري هن هڪ ننڍڙي مقالي ۾ پڪ سان اِن موضوع سان انصاف نہ ٿي سگھيو هوندو تنهن ڪري وڌيڪ ان موضوع تي ڪو نوجوان پي ايچ – ڊي ڪري صحيح انصاف ڪري سگھي ٿو. ان ڪم ڪرڻ سان نہ رڳو لوڪ ادب تي ٿيل ڪم سامهون ايندو پر وڌيڪ ڪم ڪرڻ لاءِ راهنمائي بہ ملي پوندي.

لوڪ ادب جي واڌ ويجھہ لاءِ دنيا ۾ مختلف ادارا ڪم ڪن ٿا پر اسان وٽ بدقسمتيءَ سان اهڙو ڪو بہ الڳ ادارو ناهي. سنڌي ادبي بورڊ رٿا شروع ڪري وري ختم ڪري ڇڏي. ختم ڪرڻ جو جواز اِهو ڄاڻايو ويو تہ هاڻي لوڪ ادب تي وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ضرورت ناهي تنهن ڪري گذارش آهي تہ Folklore Institute کوليو وڃي.

هڪ ٻي گذارش تہ سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب رٿا وسيلي ميڙيل مواد مڪمل طور شايع نہ ٿي سگھيو آهي. مهرباني ڪري رهيل مواد ڪنهن ماهر حوالي ڪري ڇپائيءَ جو بندوبست ڪيو وڃي. ٻيو وڃي ٿو تہ رڳو پهاڪن جون چار ٻوريون يا تہ بلوچ صاحب جي پونيرن وٽ آهن يا وري سنڌي ادبي بورڊ وٽ. اِنهن جي حالت هينئر ڪهڙي آهي سا تہ خبر ناهي پر اِن سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نالي تي ٺهيل ادارو "ڊاڪٽر اين. اي. بلوچ ريسرچ انسٽيٽيوٽ فار هيريٽيج ۽ انڊومينٽ فنڊ ٽرسٽ"ڏٽ اڳتي اچن. ان ڪان پوءِ بلوچ صاحب جي نالي تي ٺهيل اداري جو رُخ لوڪ ادب ڏانهن موڙيو وڃي.

مددي ڪتاب

1. لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو – ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو – انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
2. هر گُنيو – مؤلف: آخوند عبدالرحيم وفا عباسي – مقدمو – ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ – سنڌي ادبي بورڊ 1993ع
3. رهاڻ هيرن ڪاڻ (ڀاڱو پهريون ۽ ٻيو) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ – ثقافت کاتو – سنڌ حڪومت 2012ع
4. مُهراڻي جا مور – معمور يوسفاڻي – ضلعي حڪومت عمر ڪوٽ 2010
5. پهاڪا – ڪلام جا ڏيئا – نورالدين سرڪي – نئين سنڌ اڪيڊمي 2006ع

6. سنڌوءَ جا گيت – ڊاڪٽر ڪمال جامڙو – ثقافت کاتو سنڌ 2008ع
7. سنڌي لوڪ ادب: مضمون ۽ مقالا – ڊاڪٽر ڪمال جامڙو – ثقافت کاتو سنڌ حڪومت 2013
8. ڪچهريءَ جا مور – ڊاڪٽر ڪمال جامڙو – ثقافت کاتو سنڌ حڪومت 2013
9. سنڌ جو لوڪ ثقافتي ورثو – ولي محمّد طاهرزادو – سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2007ع
10. ڪچين جا قول – محمّد سومار شيخ – سنڌي ادبي بورڊ 1977ع
11. سنڌي لوڪ ساهت – ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتي – سنڌي ادبي بورڊ
12. ڳجهارتون – ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ – سنڌي ادبي بورڊ
13. چونڊ سنڌي لوڪ ڪهاڻيون – سهيڙيندڙ: فضل الرحمان ميمڻ – سنڌيڪا اڪيڊمي 2001ع
14. موزون آکاڻين ذريعي جُڙيل پهاڪا ۽ چوڻيون – انجنيئر عبدالوهاب سهتو – سنڌي ساهت گهر 2004ع
15. اُترادي پهاڪا ۽ چوڻيون – انجنيئر عبدالوهاب سهتو 2006ع
16. لوڪ ادب سلسلي جي چاليهن ڪتابن جي فهرست – سنڌي ادبي بورڊ 1991ع
17. سنڌي ورجيسي ٻولي – پروفيسر ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي – روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1997ع
18. مقالو: گذريل پنجاهه سالن ۾ گجرات ۾ سنڌي لوڪ ادب جو جائزو، ليکڪ: ويڙهو رفيق، ايڊيٽر: تاج جويو، سنڌي ٻولي تحقيقي جرنل، سنڌي ٻولي اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ، جلد پنجون، شمارو چوٿون، آڪٽوبر-ڊسمبر 2012ع.